

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА БЕЗСУБ'ЄКТНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ СТАНУ

Березовська-Савчук Н. А. Семантико-синтаксична структура безсуб'єктних речень із дієслівними предикатами стану.

У статті проаналізовано семантико-синтаксичну структуру безсуб'єктних речень із дієслівними предикатами зовнішнього стану; визначено основні структурні схеми й модельні різновиди таких речень; досліджено дистрибутивні властивості дієслівних предикатів безсуб'єктного стану; з'ясовано семантичні характеристики структурних компонентів безсуб'єктних речень.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, безсуб'єктні речення, дієслівний предикат, зовнішній стан, поширювач.

Березовская-Савчук Н. А. Семантико-синтаксическая структура бессубъектных предложений с глагольными предикатами состояния.

В статье проанализирована семантико-синтаксическая структура бессубъектных предложений с глагольными предикатами внешнего состояния; определены основные структурные схемы и модельные разновидности таких предложений; исследованы дистрибутивные свойства глагольных предикатов бессубъектного состояния; конкретизированы семантические характеристики структурных компонентов бессубъектных предложений.

Ключевые слова: семантико-синтаксические отношения, бессубъектные предложения, глагольный предикат, внешнее состояние, распространитель.

Berezovska-Savchuk N. A. Semantic-syntactic structure of subjectless sentences with verbal predicates of condition.

The article analyzes the semantic and syntactic structure of subjectless sentences of verbal predicates condition; identified the main structural diagrams and models of types such sentences, conducted distributive analysis of verbal predicates subjectless condition, defined types of semantic sentences generated by these predicates.

It is noted that the sentence subjectless state formed on the basis of predicates distributional properties of which do not provide for the mandatory implementation of subject and object syntaxemes. Considering the generalization of the scientific viewpoint determined that, firstly, the main feature of grammatical sentences with these predicates is impersonality. Second, on the basis of this type of predicates are formed elementary sentence that in traditional syntax called impersonal. It was found that the model Praed_{st}V_f presented by sentences formed on the basis of verb's predicate to denote «a comprehensive» state of the external environment. Verbal predicates a comprehensive state are limited group and denote conditions created by natural forces. In Ukrainian linguistics, they are regarded as syntactic variant of monovalent verbs. Proved that subjectless sentence in Ukrainian language form only verbal predicates to denote the environment; submitted

semantic differentiation of predicates. Defined the structural types of model of subjectless sentences of verbal state, default and optional redistributors. Indicated that sentence with verbal predicates subjectless condition include optional temporal distribution, causative, for qualitative adverbialnomy and other components. The structural model types subjectless sentences of verbal state, default and elective redistributors. Indicated that sentence with subjectless verbal predicates of state include an optional spread by temporal, causative, qualitative and other adverbialnomy components.

Key words: semantic-syntactic relations, subjectless sentence, verbal predicate condition, structural condition, complement.

До проблематики опису семантико-синтаксичної структури речення входить установлення специфіки його компонентів, а також характеру семантико-синтаксичних відношень між ними. Аналіз семантико-синтаксичних відношень дає багатий матеріал для вияву семантичних характеристик структурних компонентів речення на ґрунті відповідного синтаксичного зв'язку.

Розуміння мови як системи синтагматичних і парадигматичних відношень між одиницями різних рівнів дає змогу усвідомити, що конкретний вияв цих відношень зумовлений властивостями мовних одиниць, парадигматичні й синтагматичні ознаки яких взаємопов'язані. Наявність у слові тих чи тих синтагматичних і парадигматичних ознак дозволяє виділити в його семантичній структурі мінімальні компоненти (семи), завдяки яким воно набуває відповідних сполучувальних особливостей і можливостей брати участь у формуванні синтаксичних конструкцій.

Безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. Інакше кажучи, обов'язкова дистрибуція таких предикатів є нульовою.

У мовознавстві немає єдиної думки щодо семантико-синтаксичних властивостей предикатів із нульовою дистрибуцією. Очевидним є той факт, що «основною граматичною ознакою речень із цими предикатами є безособовість» [6, с. 147]. На основі такого типу предикатів формується семантично елементарне речення, що є

базовим для тих різновидів односкладних речень, які в традиційному синтаксисі називають безособовими або називними [3, с. 17].

На користь безсуб'єктності предикатів формально свідчить власне назва «безособове речення», у якому неможливо визначити носія стану, особу-суб'єкта, проте в межах семантико-синтаксичних досліджень цю неможливість піддають сумніву. Так, І. Вихованець відзначає, що в основі твердження про наявність нуль-місних предикатів лежить тільки врахування формально-граматичних ознак, а з логічного погляду предикат завжди передбачає хоча б один аргумент. Цей аргумент може бути настільки неозначений або такою мірою однозначно пов'язуватися з відповідними загальними (всеохопними) станами, що його наявність у формально-граматичній структурі набуває невербалізованого характеру, тобто має нульове вираження. На основі двокomпонентного логічного судження постає двокomпонентне предикатно-аргументне, семантично елементарне речення, що має у своєму складі один предикат і один аргумент із семантичною функцією суб'єкта. Саме тому «предикати не бувають нуль-місними, а принаймні одномісними» [2, с. 50–51].

У запропонованій науковій розвідці ми дотримуємось думки К. Городенської про те, що семантична структура з аналізованими предикатами стану однокомпонентна, а єдиним компонентом виступає предикатна синтаксема стану [3, с. 18], і відповідно, вважаємо за доцільне розглядати цю синтаксему як таку, яка не лише формально-граматично, а й семантично не передбачає спрямованості на суб'єкт з огляду на індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

У сучасному мовознавстві предикати з нульовою обов'язковою дистрибуцією називають такими, що позначають «безсуб'єктний процесуальний стан» [1, с. 38], стан із «просторовими і часовими формами» [9, с. 204], «безсуб'єктний зовнішній стан» [8, с. 78] тощо. Очевидно, що моделі безсуб'єктних речень стану формують передусім предикати зовнішнього стану, оскільки внутрішній стан апіорі передбачає визначеного носія – особу / живу істоту.

Провідна роль у формуванні безсуб'єктних речень визначена всеохопністю, узагальненістю семантики предикатів, які не передбачають реалізації стану стосовно визначеного предмета, явища чи особи. Стан довкілля може бути схарактеризований як такий, якого зазнають усі задіяні в тому чи тому середовищі денотати або ж, навпаки, – якого не зазнає жоден денотат і який може бути констатований безвідносно до кожного з них.

Отже, безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. В українській мові такі речення сформовані на основі прислівникових і дієслівних безсуб'єктних предикатів. У формальній граматиці їх традиційно називають безособовими, тобто такими, які семантично не передбачають спрямованості на суб'єкт з огляду на індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

Дієслівні предикати, які позначають «всеохопний» зовнішній стан навколишнього середовища, є організаційним центром речень моделі **Praed_{st}V_t**, наприклад: *Світає. Підводу оточують солдати в англійських шинелях* (М. Йогансен). Дієслівні предикати всеохопного стану становлять обмежену групу і позначають стани, створювані природними силами. В українському мовознавстві їх розглядають як синтаксичний варіант одновалентних дієслів [5, с. 93].

У формальній граматиці безсуб'єктні речення з дієслівними предикатами традиційно репрезентують як односкладні безособові речення (О. Болух, Н. Іваницька М. Каранська, М. Мірченко, М. Плющ, К. Шульжук й ін.), що передбачає відсутність особи-суб'єкта, яка могла б бути носієм стану. Проте щодо наявності / відсутності суб'єкта в реченнях із нульовою обов'язковою дистрибуцією в мовознавстві єдиного погляду немає. На думку О. Пешковського, сам термін «безособове речення», як і термін «безособове дієслово», не є точним, адже «повної безособовості у присудка бути не може. Особа є

необхідною категорією мовної (і не тільки мовної) дійсності. У безособовому дієслові є відомий мінімум особи, відомий натяк на особу» [8, с. 343]. А. Загнітко зауважує, що в генетично первинних конструкціях ліва валентність представлена лексично вираженим аргументом, а предикативні одиниці на зразок *Світає. Смеркає. Дощить. Морозить* є варіантом цих конструкцій, де «дієслово як віртуальний знак не вказує на суб'єкт дії» [4, с. 278]. Такі варіанти, згідно з твердженням науковця, не вимагають формального заповнення лівобічного компонента, вміщують його у своїй семній структурі.

Протилежну думку відстоює Т. Масицька, стверджуючи, що аналізовані конструкції не мають суб'єкта і засвідчують нереалізованість граматично оформленого підмета, який є носієм дієслівної ознаки; відсутність у дієслівному присудку ознак узгодження з підметом, який неможливо встановити ні формою синтаксичного зв'язку, ні змістом; співвідносність значення дієслова, яке характеризує стан, що не стосується носія. Т. Масицька виокремлює структури з нульовим суб'єктом на зразок *Весніє. Туманить. Хурделить. Віхолить* і структури з варіантним суб'єктом, які означають залежно від ситуації стан природи або людини (дієслово-предикат із варіантною валентністю), наприклад: *Уже теплішає – Чоловікові на душі теплішає; Надворі темніє – Хлопцеві в очах потемніло*. Дослідниця наголошує на тому, що такі речення передусім мають семантику стану природи [7, с. 91–92].

Н. Кавера зауважує, що власне-семантична структура речень із предикатами всеохопного стану є двоскладною, бо формується з предиката на позначення всеохопного фізичного стану й аргумента зі значенням носія зазначеного стану. Предикати всеохопного (амб'єнтного) стану утворюють у формально-синтаксичному плані односкладні (однокомпонентні) речення: *Сутеніло* (Б. Лепкий); *Смеркалося* (Б. Лепкий); *Вечоріло...* (Б. Лепкий) [5, с. 94].

У статті ми підтримуємо думку дослідників, які стверджують, що такі конструкції є безсуб'єктними, оскільки відображають такий стан, який за своїм змістом не може мати конкретного виконавця

(носія) [8, с. 126]. Л. Теньєр з огляду на характерну відсутність суб'єктної синтаксеми називає дієслівні предикати, які формують аналізовані речення, «авалентними» [10, с. 251].

У «Русской грамматики-80» речення з дієслівними безсуб'єктними предикатами кваліфіковано як одноядерно-однокомпонентні речення відмінювано-дієслівного типу, що, крім предиката, мають локальні чи темпоральні члени, і виділено два основних типи таких речень: 1) речення, в яких у ролі предиката виступає безособове чи особове дієслово з безособовим значенням для передачі зміни дня і ночі чи погоди (*світати, дніти, вечоріти, смеркати, сутеніти, поночіти, морозити, підморожувати, приморожувати, дощити, сніжити, розвиднятися, смеркатися, випогоджуватися, задощитися* тощо); 2) речення, у яких функцію предиката виконують особові дієслова з безособовим значенням без афікса *-ся* (*ясніти, зоріти, парити, підсихати, підтряхати, мести, курити, лити, завивати, крапати, капотіти, мрячити, мжичити, танути, сіріти, синіти* тощо) [8, с. 194–195].

Н. Арват визначає загальну семантику таких речень як «безсуб'єктний процесуальний стан як ознака буття» і зараховує до предикатів дієслова, що виражають зміну дня і ночі або погоди [1, с. 40–41].

Безсуб'єктні речення сучасної української мови формують лише дієслівні предикати на позначення стану навколишнього середовища. Семантична диференціація таких предикатів представлена підгрупами:

а) стан атмосферних явищ природи (*негодити, гриміти, вітрити, штормити, дощити, мрячити, мжичити*, тощо), наприклад: **Гримить!** *Благодатна пора настає* (І. Франко); *Сьогодні на морі буде шторм – штормить* (О. Довженко); *Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді* (М. Хвильовий);

б) позначення зміни дня і ночі (*вечоріти, дніти, ночіти, розвиднятися, світати, сіріти, смеркати, сутеніти* тощо),

наприклад: **Вечоріє**. *В вікно зазира дітвора* (О. Підсуха); **Розвиднюється**. *Тихо проминає у паморозі маковичка церкви* (Л. Костенко);

в) стан доквілля, визначений зміною температури (*холодати, тепліти, парити, припікати, приморожувати, підморожувати* тощо), наприклад: **Потеплішало**. *А вранці встав, нагрів біля чайника пальці* (Остап Вишня); **Підморожувало**. *Коні важко дихали і зупинялися* (Б. Лепкий); *Ми шукали затінок, бо припікало* (М. Йогансен);

г) позначення зміни пір року (*весніти, осеніти, позимніти* тощо), наприклад: **Весніє** – *журавлі летять* (М. Драй-Хмара); *Вечоріло й зимнішало*. *Долоні стали сухими й холодними* (Л. Дереш).

Специфічним структурним різновидом моделі безсуб'єктних речень стану, який формують дієслівні предикати, є модель **Praed_{st}V_f – Instr**, реалізована у структурній схемі **V_f – N₅**. Її предикатним центром є особові дієслова *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути*, наприклад: *В зимівнику давно ніхто не жив*. **Пахло сирістю** (В. Малик); *Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці*. **Скрізь тхнуло гноєм** (М. Коцюбинський).

Особливість наведених структур полягає в тому, що їхні предикатні одиниці дослідники визначають по-різному: як дієслівні предикати процесу (О. Леута), сприйняття (Н. Арват) характеристики (Л. Васильєв), переважно не зараховуючи їх до предикатів стану з огляду на невідповідність семної структури. Уважаємо, одиниці *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути* справді доречно визнати такими, які не виражають зовнішнього стану безпосередньо, проте в конкретній дистрибуційній ситуації – а саме за умов наявності інструментального компонента, вираженого формою орудного відмінка, – їхній семантичний склад набуває ознак статичності. На підтримку такого припущення може бути висунута також заувага дослідників про те, що при наведених особових

дієсловах у безособовому вживанні у формі орудного відмінка можливі лише найменування не-осіб, а передусім назви різних явищ природи, зовнішнього середовища і под. (Н. Арват, В. Гак, О. Пешковський). Лексична реалізація інструментальної синтаксеми назвами натурфактів певною мірою наближає дієслівні одиниці з таким дистрибутивним оточенням до семантичного типу предикатів характеристики, пор.: *Приміщення смерділо засом* (М. Йогансен) – *У приміщенні смерділо паленою ганчіркою* (М. Хвильовий); а оскільки між предикатами стану й предикатами характеристики навіть поза їхньою дистрибуцією семантичні межі доволі хиткі, це також може бути підставою для розгляду аналізованого модельного різновиду в межах пропонованої наукової розвідки.

Загальною семантикою речень моделі **Praed_{st}V_f – Instr** є безсуб'єктний зовнішній стан довкілля, визначений за нюховими характеристиками, наприклад: *Чіплялись реп'яхи до шинелі. Пахло жовтавим листом кленовим і бур'янами* (А. Головка); *Диркотіла косарка й смерділо перепаленим бензином* (Ю. Мушкетик).

Типовими поширювачами для схеми **V_f – N₅** є локальний **Adv_{loc}** і темпоральний **Adv_{temp}**, наприклад: *В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою* (М. Коцюбинський); *Димом і сажею несло по всій Німеччині* (Ю. Яновський).

При цьому локативний поширювач виконує особливу роль: він, тобто спосіб його формального вираження, відрізняє безсуб'єктні речення зовнішнього стану від суб'єктних речень внутрішнього стану. Так, у реченні *В кімнаті пахло смирною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу* (І. Нечуй-Левицький) локативний поширювач **праер N₆** позначає статичну локалізацію явища і тому суб'єкт визначити неможливо, проте в реченні *Тепер від Цюці, Гава і Рева дуже тхнуло нафталіном* (В. Нестайко) семантичний суб'єкт представлений безпосередньо компонентом **праер N₂**. Формально це може підтвердити можливість трансформації другого речення в *Тепер Цюця, Гава і Рева дуже тхнули нафталіном*

із експлікованим суб'єктом і неможливість трансформації першого речення в *Кімната пахла смирною та кипарисом, тхнула монастирським духом далекого Сходу*, де суб'єкт з огляду на свою невизначеність буде експлікований неправильно. Можна припустити, що всі речення з дієслівними предикатами стану *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути*, поширені компонентом **праер (від / од) N₂**, є суб'єктними і мають облігаторний характер, водночас як решта локальних компонентів «стають складовою семантичного предиката, який включає специфікатор стану» [1, с. 56].

Решта поширювачів (**Adv_{qual}**, **Adv_{caus}**, **Adv_{man}**) для схеми **V_f – N₅** є факультативними, визначають квалітативні, квантитативні й каузальні характеристики безсуб'єктного зовнішнього стану, наприклад: *Солодко пахло втоптанним у землю набубнявілим житом* (Г. Тютюнник); *І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини* (М. Хвильовий).

Безсуб'єктні дієслівні предикати відкривають факультативні позиції для адвербіальних поширювачів, які уточнюють місце, час, характер та інтенсивність зовнішнього стану (стану навколишнього середовища, довкілля). Н. Арват уважає, що «локальний і темпоральний конкретизатори в таких реченнях є облігаторними, першими поширювачами» [1, с. 41], оскільки безпосередньо уточнюють локалізацію і часову співвіднесеність стану. На нашу думку, в реченнях із дієслівними предикатами ці синтаксеми не є обов'язковими, оскільки їх вилучення не призводить до порушення змістової цілісності синтаксичних структур, на відміну від структур із прислівниковими предикатами. «Часові та просторові локалізатори мають єдину референтну природу: вони обмежують, визначають, вичленовують за допомогою мовних засобів ту названу сферу матерії, живої природи, суб'єкта, стосовно яких здійснено акт предикації» [6, с. 148], однак при цьому їхнє вживання не є обов'язковим.

Отже, передусім у реченнях із дієслівними предикатами безсуб'єктного стану відкритою є позиція для локального адвербіального поширювача, який уточнює місце реалізації стану:

<Adv_{loc}>

Густа темінь пливе назустріч світанкові. В небі гримить (І. Пільгук); Ой не краса докучила – Гримить-гуде за тучами, Лле зливою злостивою Над матір'ю над сивою (М. Рильський).

Часто відкритою в реченнях із дієслівними предикатами стану є позиція для темпорального адвербіального поширювача, який указує на час актуалізації того чи того стану навколишнього середовища:

<Adv_{temp}>

Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу (Г. Тютюнник); На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига (Панас Мирний).

Стан докілья, позначений безсуб'єктними дієслівними предикатами, може передбачати інтенсивність вияву, що відображене на відкритій факультативній позиції адвербіального поширювача інтенсивності:

<Adv_{inten}>

– Як ти, Ольго, підеш? – спитала Рівка. Так лле (У. Самчук); Поволі вечоріло. Сутінок упав на сніг і сніг посинів, як слива (Г. Шкурупій).

Ще однією факультативною позицією, яку можуть відкривати дієслівні предикати безсуб'єктного стану, є позиція для адвербіального поширювача, який вказує на якість, характер стану докілья:

<Adv_{qual}>

Того дня лило мов із відра (М. Тарасюк); Вже зовсім розвиднялося (О. Кониський); Тільки-тільки світало (А. Головка); Надворі добре розвидняється, хоч до сходу сонця ще далеко (М. Коцюбинський).

Отже, безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. У формальній граматиці їх традиційно називають безособовими, тобто такими, які семантично не передбачають спрямованості на суб'єкт з огляду на

індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

Безсуб'єктні дієслівні предикати стану є центральним компонентом речень моделі **Praed_{st}V_f**. Семантика таких речень передусім реалізує значення стану навколишнього середовища (природи, довкілля).

Структурним різновидом моделі безсуб'єктних речень стану, який формують дієслівні предикати, є модель **Praed_{st}V_f – Instr**, загальною семантикою якої є безсуб'єктний зовнішній стан довкілля, визначений за нюховими характеристиками. Локативний поширювач у таких реченнях виконує особливу роль: спосіб його формального вираження відрізняє безсуб'єктні речення зовнішнього стану від суб'єктних речень внутрішнього стану.

Речення з безсуб'єктними дієслівними предикатами стану передбачають факультативне поширення локальними, темпоральними, квалітативними й іншими адвербіальними компонентами, які уточнюють місце, час, характер та інтенсивність вияву безсуб'єктного стану навколишнього середовища (природи, довкілля).

Література

1. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови : Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Кавера. – К., 2007. – 206 с.
6. Леуга О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леуга. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
7. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Волинський держ. ун-т імені Лесі Українки, 1998. – 206 с.
8. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. : Синтаксис. – 790 с.

9. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навчальний посібник] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; пер. с фр. М. М. Богуславский ; [вступ. ст. В. Г. Гак]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

11. Чейф У. Значение и структура языка : [монография] / У. Чейф ; пер. с англ. ; [послел. С. Д. Кацнельсон]. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 426 с.

Перелік умовних скорочень

Adv – обставинний поширювач

Adv_{caus} – зі значенням причини

Adv_{inten} – зі значенням інтенсивності

Adv_{qual} – зі значенням характеристики

Adv_{loc} – зі значенням місця

Adv_{man} – зі значенням способу

Adv_{temp} – зі значенням часу

Instr – інструмент

N – синтаксичний іменник

N_{1,2,3,4,5} – іменник чи субстантив у відмінковій формі

Praed_{st}V_f – предикат стану, виражений формою особового дієслова

Praep – прийменник

Praep N_{2,3,4,5} – прийменникова форма непрямого відмінка іменника

Стаття надійшла до редакції 12.10.2016 р.